

Marija Agnezija PANTELIĆ, *Hrvatsko glagoljsko srednjovjekovlje*. Priredio Petar BAŠIĆ. Kršćanska sadašnjost d. o. o., Družba sestara milosrdnica svetog Vinka Paulskog u Zagrebu, Zagreb 2013., 725 str.

Marija Agnezija Pantelić (1915.–2008.) istaknuta je hrvatska filologinja i paleoslavistica, doktorica filologije i počasna doktorica teologije, časna sestra Družbe sestara milosrdnica sv. Vinka Paulskoga u Zagrebu. Zbornik radova sabranih djela Marije Agnezije Pantelić, od kojih je većina nastala za vrijeme njezina rada na Staroslavenskom institutu, izišao je posthumno. Za paleoslavistička istraživanja nagrađena je Nagradom za životno djelo Republike Hrvatske. Doktorirala je 1960. na hrvatskim glagoljskim kodeksima krbavskoga područja iz 14. i 15. st. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu podijelio joj je 1988. godine počasni doktorat svete teologije. Istraživanja je usmjerila na hrvatske glagoljske liturgijske knjige, misale i brevijare. Prema riječima Stjepana Damjanovića M. A. Pantelić je »stekla ugled najkompetentnije istraživačice hrvatskoglagoljske liturgijske građe koju je obrađivala s povijesnoliturgijskoga, jezičnoga, pismovnoga i iluminacijskoga vida često se baveći teškim pitanjima datacije i lokalizacije tekstova«.

Bila je izvrsna znanstvenica zaslužna za brojna važna otkrića glagoljske srednjovjekovne pismenosti. Većina tih otkrića objavljenih u šezdesetak radova sabrana je u ovome zborniku koji je u okviru *Odjela za hrvatski glagolizam* uredio Petar Bašić pripremajući ga s Romanom Turčinovićem. Zbornik je izišao kao 3. knjiga u nizu *Djela instituta za ekumensku teologiju i dijalog »Juraj Križanić«* Katoličkoga bogoslovnoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu čiji je urednik Jure Zečević. Zbornik su recenzirali Marica Čunčić, Stjepan Damjanović i Ivan Golub, a korekturu i prijelom napravio je Roman Turčinović.

Knjiga se sastoji od sljedećih poglavlja: *I. Na izvorima ćirilometodske baštine*, *II. Hrvatskoglagoljski misali*, *III. Hrvatskoglagoljski brevijari*, *IV. Hrvatskoglagoljski kalendar i sanktoral*, *V. Blaž Baromić i njegovo doba te Predmetno i autorsko kazalo*.

U *Uvodnoj riječi* (5) urednika Petra Bašića navodi se kako je tekstove revidirala sama autorica, dok su neki tekstovi revidirani s njezinim dopunjenjem, tako da sadrže više podataka od istovjetnih radova objavljenih u

starijim publikacijama. Objašnjena su i pravila preslovljavanja – *O nekim pitanjima transkripcije i transliteracije* (6), razriješene su *Kratice* (7–8), te je donijeta kratka sinteza o njezinu životu i radu u prilogu *Marija s. Agnezija Pantelić (1915.–2008.)* (9–10), i to prema nekrolozima akad. Anice Nazor (*Slovo* 59, 2009) i akad. Stjepana Damjanovića (*Croatica Slavica Iadertina* 5, 2010) te govorima s. M. Ancille Zrinščak, akad. Anice Nazor, akad. Ivana Goluba i akad. Josipa Bratulića održanima na pokopu (*Naš vjesnik: Glasilo Družbe sestara milosrdnica*, 2008, 2–4).

U radu *Elementi bizantske himnologije u hrvatskoglagoljskom himnu Hr'st'v'skr'se iz mrtvih*¹ (12–27) Marija Pantelić odredila je strukturu himna i provela sadržajnu analizu, istražila jezične izražajne mogućnosti, odredila liturgijsko mjesto, vrijeme oblikovanja i autora toga hrvatskoglagoljskoga uskrsnoga himna. Njezinim se rezultatima podupire mišljenje da su protjerani učenici solunske Braće mogli doći iz Venecije na bizantski teritorij kvarnerskih otoka i Dalmacije, a to potvrđuje činjenica da upravo to područje obiluje glagoljskim rukopisima i natpisima. Otok Krk čuvao je najstarije glagoljske fragmente: *Kločev glagoljaš* i *Grškovićev apostol*. Također su baš u vrbničkim glagoljskim brevijarima umetnute u brevijarske oficije najstarije slavenske književne vrste iz pera Klimenta Ohridskoga: *Pohvala Ćirilu* u trećoj varijanti službe u čast sv. Braće u Brevijaru vrbničkog popa Mavra iz 1460. Autorica je zaključila da je taj uskrсни himan oblikovan od istočnih himnodijskih elemenata u III. vrbničkom brevijaru iz 15. stoljeća. Pjevao se do 18. st. na Uskrs uz ljubljenje križa.

Autoričin se izraz nije zaustavljao na znanstvenom diskursu, nego je često govorila toplo i s uvjerenjem o izrazima bogoštovlja u kojem je i sama rado i redovito sudjelovala. Obradila je dvije stare pjesme kojima se pobožni puk uživljavao u Kristovu muku i uskrsnuće, i koje su odražavale unutar-nji život svega kršćanstva. U članku *Melodijski arhaizmi uskrsnog ciklusa u glagoljskim kodeksima*² (28–36) kaže: »Skladom razuma i srca ižarivale su njihovu dubinu, srdačnost, nekićenu jednostavnost koja sve privlači pa su one ostale pjesme sviju. Njihova je pak istina i žar pobožnosti ispunjala i usrećivala ljudska srca, dizala tužan duh prema nebeskoj radosti, ohrabri-

¹ *Slovo* 17, 1967, 37–59.

² *Litterae Slavicae Medii Aevi Francisco Mareš sexagenario oblatae*, Sagners. Slavistische Sammlung, Bd. 8, München 1985, 263–274.

vala i pobjeđivala. Tako su odjeci stare i tako ljudske Marijine tužaljke i u verziji njezina, ‘Gospina plača’ i različite varijante uskrsnoga staroga tropara postali najveći dobrotvori čovječanstva.«

Marija Pantelić uvijek je rješavala najteža pitanja hrvatskoglagoljske tradicije. Tako je u članku *Zadar na razmeđu glagoljskog juga i sjevera s obzirom na liturgijske kodekse 11.–15. stoljeća*³ (37–46) zaključila: »Upravo pojava istih molitvenih formulara u zapadnim latinskim sakramentarnima od 8. do 10. st. u zadarskim benediktinskim molitvenicima i u glagoljskom Sinajskom euhologiju iz 11. st., uvrštenih u pripravni dio istočne liturgije, upućuje na zajedničku zapadnu latinsku baštinu Zadra i glagoljaškoga juga. Prema tome možemo dati srednjovjekovnom Zadru ulogu razmeđa: 1) s glagoljskim jugom, s kojim ga vežu zajednički latinski liturgijski tekstovi, uglavnom benediktinskog podrijetla, i 2) s glagoljskim sjeverom, kojemu Zadar postaje izvoristem liturgijskih predložaka za starije i kasnije plenarne misale i brevijare od 13. do 15. st.« U njezinu se članku *Odras sredine u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima 14. i 15. stoljeća*⁴ (47–52), vidi kako suvereno vlada hagiografskim podacima i s lakoćom primjenjuje život svetih na lokalnu povijest: »Osim lokalnoga kulta dalmatinskih svetaca u pojedinom gradu te jadranske regije gdje se častila uspomena mučeničke smrti sv. Dujma, solinskoga biskupa, ili djelovanja sv. Ivana biskupa u Trogiru, sv. Donata u Zadru, sv. Asela i Ambroza u Ninu, ili su se ponosili relikvijama sv. Krševana i sv. Šimuna u Zadru kao i ostalih svetaca čija se imena apostrofiraju u zadarskim litanijama svih svetih, iluminacija Hrvojeva misala čuva dragocjene arhitektonske srednjovjekovne oblike Dioklecijanove palače s tornjem splitske katedrale sv. Duje (Sihar, Naim). Na izgradnji tornja materijalno je sudjelovala i siciliska kraljica Marija, žena Karla II. Anžuvincea i majka sv. Ljudevita, franjevca i tuluškog biskupa, koji također ima svoju minijaturu u tom kodeksu.«

Kad je došla u doticaj s teorijom Vasila Jončeva o postanku glagoljice, razmišljala je o rozeti iz koje proizlaze glagoljska slova i prikupljala podatke više godina dok konačno nije obradila i objavila starokršćanske monograme u članku *Starokršćanski monogrami i glagoljske sigle u Hrvatskoj*⁵ (53–65).

³ *Iskoni bē slovo. Zbornik radova ...*, Zagreb 2001, 101–111.

⁴ *Slovo* 21, 1971, 324–332.

⁵ *Croatica* 42–44, 1995–1996, 323–346.

»Najviše sačuvanih monograma vezano je uz dva Kristova imena: Krist i Isus Krist. Potječu iz prvih stoljeća kršćanstva, kad se u Rimu, političkom i kulturnom centru velikoga Rimskog Carstva, govorilo latinski i grčki i u toj jezgri prvih Kristovih sljedbenika zbog tajnosti ilegalnoga kršćanstva Kristovi se monogrami, krizmoni, slikaju, klešu i graviraju na zidovima katakomba i sarkofaga grčkim slovima. Kao što su monogrami kraćenja imena – Kristovih, svetačkih, znamenitih ljudi, tako su sigle, znakovi, kratice često upotrebljavanih riječi, kao što su počeci dviju latinskih riječi: Vere dignum (...) V† istinu dostoino (...), kojima počinje misna prefacija latinskih i glagoljskih kodeksa.«

Smještala je hrvatske glagoljske spomenike u širi vremenski, geografski i literarni kontekst. Tako na kraju članka *Hrvatskoglagojski amulet tipa Sisin i Mihael*⁶ (66–96), gdje je pobjednik nad zlodusima legendarni sv. Sisin katkada zamijenjen sa sv. Mihaelom, nakon podrobne tekstualne, jezične i paleografske analize teksta u kojem se molitvama i zaklinjanjima izbacuje zloduh, kaže: »Sve ovo daje posebno mjesto hrvatskom glagoljskom amuletu među ostalim slavenskim amuletima, i ističe njegovu važnost europskih razmjera jer je on dokaz upotrebe pisanja i kompozicije amuleta hebrejsko-kršćanske tradicije latinsko-zapadnoga podrijetla u vremenskom rasponu od 13.–19. st.«

U članku *Levakovićevi i Križanićevi panegirici*⁷ (97–110), sadržajno i stilistički analizira panegirike dvaju kulturnih djelatnika koji su se poznavali i istovremeno djelovali. Tako opisuje Levakovićevu pjesmu *Knjiga kupcu govori*. Već sâm naslov pjesme nagoviješta pjesnički ornatus personificiranih poredaba, gdje knjiga predstavlja samoga autora, a pod kupcem se krije njegov poglavar, subrat Franjo Glavinić. U pjesmi *Knjiga* upozorava kupca da ne gleda na vanjštinu, sjajnu opremu koja često vara, već o njejoj vrijednosti govori nutrina, duh, što autor eksplicira slikovitim usporedbama: kamen prekriva zlato, oblak sunčev sjaj, školjka biser, zvjerinji zub lijek, a neugledno i grubo platno ima veliku praktičnu vrijednost. Knjiga daje i drugi općeniti savjet: da je puna mudrosti od jezgre do kore, puna blaga poput gore, zemlje i luga, ali je time knjiga osiromašena, stavljena u morski tjesnac (strugu) jer je tako nekome bilo draže. Na kraju *Knjiga* apostrofira

⁶ *Slovo* 23, 1973, 161–203.

⁷ *Homo imago et amicus Dei. Miscellanea in honorem Ioannis Golub*, Romae 1991, 586–603.

Glavinića i moli ga da je kupi: »ako imaš v mošnji zač«.

I Juraj Križanić, hrvatski polihistor, pjeva četiri slavospjeva kojima se veliča car Ferdinand III. i njegov štićenik-isusovac, polihistor Atanazije Kircher (1601.–1680.). Pišući iscrpnom o povijesnoj tematici znala je vrlo dobro zainteresirati čitatelja. Tako vrlo detaljno opisuje povijesni kontekst u kojem djeluje Juraj Križanić. Poznato je da je istočni raskol iz 11. st. bila vjekovima bolna točka Zapadne Crkve i da je svaki crkveni sabor nastojao pronaći put do jedinstva. Ono je bilo aktualno tijekom 15., 16., a naročito 17. st., kad se Osmansko Carstvo naglo širi preko Balkanskog poluotoka sve do Beča. Jugoistok Europe krvario je u neprestanim borbama, pa i Hrvatska, razdijeljena između Venecije, Austrije i Turske. I ostalim Slavenima, osim Rusije, vladaju strane dinastije. U tom dugom vremenskom razdoblju rimski pape poduzimaju diplomatske inicijative te šalju novčane potpore za oslobođenje od Turaka. Westfalskim mirom 1648. završava Tridesetogodišnji rat, a mir potpisuje velik turski neprijatelj car Ferdinand III. Crkva je nastojala da car bude dio lige za obustavu turskog napredovanja prema zapadnoj Europi. »Velike nade Crkva polaže u jačanje i sjedinjenje ruskih pokrajina i rađanje apsolutističke monarhije pod vladavinom ruskih careva iz dinastije Romanovih. Već za prvog ruskoga cara Ivana Vasiljevića Groznog (1533.–1584.) izmjenjuju se poslanstva između Moskve i Rima. Papa povjerava ta teška pregovaranja svome vještom diplomatu, isusovcu Antunu Possevinu (1533.–1611.). O tome sâm piše izvještaj *Moscovia* iz kojeg se saznaje koliko su Slaveni odijeljeni od Rima, odnosno Rimske Crkve. Mladi Križanić pod utjecajem te knjige odlučuje poći u Rusiju i utrti put vjerskom jedinstvu slavenskog svijeta. On će biti prosvjetitelj i preteča crkvenog jedinstva, a poradit će da se ruski car založi za oslobođenje ostalih Slavena od Turaka.«

U prvom poglavlju *Zbornika* objavljeno je i nekoliko vrlo poučnih i studioznih prikaza Marije Pantelić, prikaza koje je uvijek pisala sa srcem i stavom: *Vranina rasprava o Miroslavljevu evanđelju* (J. Vrana, *L'Évangélique de Miroslav*, S–Gravenhage 1961.) (111–114);⁸ *Rilski glagoljski listovi* (I. Gošev, *Rilski glagolički listove*, Sofija 1956.) (115–117);⁹ *Šibenski glagoljski spomenici (1547.–1774.)* (A. Šupuk, *Šibenski glagoljski spomenici*

⁸ *Slovo* 14, 1964, 137–141.

⁹ *Slovo* 9–10, 1960, 150–152.

od 1547. do 1774., Zagreb 1957.) (118–126).¹⁰

Članak *O Kijevskim i Sinajskim listićima* (128–166)¹¹ bio je odgovor na pretpostavku Josipa Hamma da su Kijevski listići falsifikat Vaclava Hanke. Autorica je to učinila na sebi svojstven način: napravila je minucioznu sadržajnu, jezičnu i paleografsku analizu koju ovako sažima: »Najstariji su to sakramentari odnosno mise zapadnoga i istočnoga obreda. (...) Kaligrafsko-morfološke osobine sklada i trajna proporcionalnost i izmjena dugih i kratkih slova, jednostavnost i jasnoća mirnog duktusa, naročito A pisara, i minimalne morfološke razlike inicijala i naslovnih oblika glagoljskih slova odražava primarni razvojni stadij glagoljskog pisma koji je nešto evolvirao od Ćirilova prototipa. Stoga Kijevski listići sadržajem, jezikom i pismom predstavljaju najstariji glagoljski spomenik slavenske pismenosti i kulture.« Tako je elegantno odbila tezu o Hankinu navodnom falsifikatu Kijevskih listića.

U članku *Tema posljednjega suda u prefaciji Bečkih listića* (167–174)¹², na prvi pogled suhoparan tekst oživljava pod njezinim perom: »Drama svršetka individualne i kolektivne povijesti u Bečkim listićima s kraja 11. ili početka 12. stoljeća (Be) ikonografski je jednostavno opisana. Zaključuje: Be su istrošeni palimpsest i nije moguće pročitati početak prefacije ni karakteristike raja. Ali bez obzira na to Bečki su listići dragocjen literarni spomenik jedne teme svih umjetnosti i svih vremena s kraja 11. stoljeća. Čini se da ona kronološki stoji na vrhu ljestvice pisane drame Posljednjega suda prije Honorijeva djela *Elucidarium* iz početka 12. st., opisa 15 kozmičkih poremećaja u preludiju posljednje katastrofe u Zlatnoj legendi iz 13. st. i potresne pjesme *Dies irae* iz 13. st. koja još uvijek odzvanja u crkvama i koncertnim dvoranama u glazbenim opusima Palestrine, Mozarta i Verdija.«

U radu *Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca* (175–246)¹³ otkrila je Bartola Krbavca kao krasnopisca i minijaturista glagoljskih misala i brevijara, iznoseći javnosti podatke iz njegova života. Pokazala je kako mu pripadaju najmanje tri glagoljska misala i jedan svečani (danas zagubljen) brevijar, koji je pisao 1414. godine negdje u Hrvatskom primorju za kaptolsku Crkvu sv.

¹⁰ *Slovo* 9–10, 1960, 166–174.

¹¹ *Slovo* 35, 1985, 5–56.

¹² *Slovo* 36, 1986, 95–110.

¹³ *Radovi Staroslavenskog instituta* 5, 1964, 5–98.

Andrije u Bakru. *Berlinskom misalu iz 1402.* godine, već se koncem 18. stoljeća bio zameo trag. Iz opširnoga kolofona gdje je pisac zabilježio godinu pisanja i svoje ime i za koga je i po kojoj cijeni pisao: » let Gospodnjih 1402. ja umaleni Bartol komu je zemlja mati grob hiža. bogatastvo grisi. pisah sije knjigi dobru mužu popu Vlku sinovcu gospodina Vitka opata koprivskoga« M. A. Pantelić mogla je pouzdano zaključiti tko je pisao tu liturgijsku knjigu. Uvodeći *Berlinski misal* u literaturu, M. A. Pantelić objavila je nekoliko bilježaka naknadno unesenih u misal, npr. jedna bilješka glasi: »To pisa fra Luka Mikulić u Zadru pri svetomu Ivanu miseca iuna na dni. 3. 1627. tada se bijaše vojska naša i turska i naši budi blagoslovljeni davahu njimi po tikvi kako prascem ...« Otkrila je da pravilnost i ljepota pisma u rukopisu, jednako tako i njegova iluminacija, odaju izvrsna pisara i slikarskoga majstora. Po kulturnopovijesnoj, sadržajnoj i liturgijskoj analizi umjetničke opreme i jezika zaključila je da je Berlinski misal potpun i da ga je Bartol Krbavac kaligrafski pisao i oslikao ga minijaturama i inicijalima u kojima je mnogo varijanata istoga slova. U jednoj je minijaturi M. Pantelić prepoznala Bartolov autoportret. U Berlinskom je misalu identificirala dijelove 2. glave Pjesme nad pjesmama, koja inače nedostaje u glagoljskim brevijarima, i tako nadopunila biblijska čitanja za rekonstrukciju hrvatske glagoljske Biblije. Za drugi, *Ljubljanski misal*, tvrdi da je Bartol iz Krbave pisac (supisac), ali ne i iluminator. Poznat je kao Beramski jer je nekoć bio u Bermu u Istri. Treći je pak *Ročki misal* (danas u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču), pisan za župnu crkvu u gradu Roču, kojemu je zaštitnik sv. Bartol, minijatura sv. Bartola nalazi se na početku njegove mise.

Ogledala se i na području ikonografske analize minijatura u članku *Iluminacije Hrvojeva misala (247–312)*.¹⁴ Kad je 1963. godine u Carigradu pronađen glagoljski *Misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića* iz 1404. godine, dr. Pantelić identificirala je sadržaj 96 njegovih minijatura sa starozavjetnim i novozavjetnim prizorima i raščlanila inicijale, kojih ima više od 380.

Tipičan je njezin odgovor na polemike – marljivo istraživanje – koje je urodilo člankom: *Prvotisk glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368 (313–401)*.¹⁵ Nastojeći odgovoriti na polemike oko mjesta tiskanja prvotiska glagoljskoga Misala iz 1483. godine, koje nije poznato

¹⁴ *Slovo* 20, 1970, 39–96.

¹⁵ *Radovi Staroslavenskog instituta* 6, 1967, 5–108.

iz kolofona, M. Pantelić sadržajno je analizirala tekst, posebno kalendar i sanktoral, i dokazala da je predložak s kojega je prvotisak Misala složen i tiskan, priređen u Istri i da mu je glavni predložak bio Misal kneza Novaka iz 1368. godine, koji se u to doba nalazio u Nugli u Istri.

U članku *Budimpeštanski primjerak Senjskog misala iz godine 1494. (402–407)*¹⁶ autorica opisuje Senjski Budimpeštanski misal kao jedini potpuno sačuvani originalni primjerak koji je bio u liturgijskoj upotrebi najstarijega riječkog samostana augustinaca uz crkvu sv. Jeronima do ukinuća redovnika odlukom cara Josipa II. god. 1788. kada počinje njegov put po europskim antikvarijatima do posljednjega u Münchenu, gdje je kod Ludwiga Rosenthala kupljen 1895. za budimpeštansku Nacionalnu biblioteku Széchényi. Članak je pisan povodom 500. obljetnice tiskanja (1494. – 1994.) i izdanja pretiska te odgovara na pitanja postoji li u njemu, osim kolofona s izvještajem o njegovu nastanku i mjestu tiskanja, uočljiva veza s Blažem Baromićem i jesu li mlade dopune pokazatelji povijesnoga okvira mjesta i vremena u kojima se upotrebljavao taj tipografski biser. Opisuje potanko kalendar, prigodne i novonastale mise kojima se traži zaštita protiv epidemije kuge ili druge zarazne bolesti. Baromić usporedno prati i latinski tekst. Njegova inovacija zapaža se u obrednom dijelu gdje dodaje za ono vrijeme neregistrirane posvete i blagoslove s naslovom: *Molitva znamenati zlato, tam'ênř i mur'ro*, koje je tiskao i u svome glagoljskom brevijaru iz 1493. Autorica stoga potanko analizira i opisuje štovanje svetih triju kraljeva, koje dolazi iz zapadne Europe, naročito iz Kölna, gdje se u katedrali čuvaju njihove relikvije. I Senjska katedrala ima oltar sv. Triju kraljeva. Autorica analizira marginalne pripise u kalendaru, na 15 stranica na početku i 26 na kraju, te 7 misa sanktorala. Općenito poznati naslovi misa, blagoslova i procesija ne pružaju izravne potvrde i podatke kada i gdje su napisani i živjeli svoj liturgijski život. Povijesna analiza dopunâ sanktoralu kao najmlađi podatak izdiže godinu 1726. Na kraju analizira latinske naslove kojima su ga opisivali u antikvarijatima izvan domovine.

U radu *Hrvatskoglagojski odlomak »Missale festinum« (408–426)*¹⁷ autorica donosi paleografsku i jezičnu analizu na temelju čega datira odlomak na kraj 13. i poč. 14. st., transliteraciju i povijesnoliturgijsku analizu sadržaja

¹⁶ *Senjski glagoljaški krug 1248.–1508. Zbornik radova*, Zagreb 1998, 129–137.

¹⁷ *Slovo* 22, 1972, 5–25.

(misa u čast sv. Ivana Evanđelista, Obrežanje Kristovo i blagdan sv. Jurja). Autorica određuje njegov predložak – to bi mogao biti galo-burgundski krug poput kodeksa »Missale de Bobbio« iz razdoblja prije 10. st., a dekoracija inicijala povezuje ga s najstarijim hrvatskoglagoljskim misalom *Illirico 4* iz poč. 14. st. i na taj način s kvarnersko-istarskom pisarskom školom.

*Zapadne varijante u staroslavenskim psaltirima (428–434).*¹⁸ Pretpostavljajući kako se u staroslavenskim psaltirima uz grčki može naći i utjecaj zapadnih psaltira autorica je razjasnila kada, gdje i kako su francuski psaltiri utjecali na staroslavenske. Zaključuje da su sveta Braća imala francuski psaltir u Moravskoj kojim su se tamo služili francuski benediktinci i da je on utjecao na prijevod Psaltira koji se prema autorici dogodio u Moravskoj, a ne u Makedoniji.

*Fragmenti hrvatskoglagoljskoga brevijara starije redakcije iz 13. st. (435–504).*¹⁹ Autorica obrađuje devet fragmenata: Londonski, Vrbnički 2, 3 i 4 iz 13. st., fragmenti uz Novakov misal (aNk), list iz 13. st. uz posljednju stranu Novakova misla (bNk), list na kraju Ročkoga misala (aRoč), f. 232, dva lista 46ab Arhiva HAZU 46a, Tršćanski dvolist (Ms. Misc. 81) i dvolist Ljubljanskoga homilijara. Daje iscrpnu analizu strukture časova i sadržaja njihovih elemenata, starije i novije osobine crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije u fragmentima brevijara iz 13. st., njihovu transkripciju, latinske paralele i ilustracije. Fragmenti imaju samo velika tri časa s jednakom strukturom čiji sadržaj je jednak onima u latinskim kodeksima s prepričavanjima homilija koje nemaju predložka i vjerojatno su originalne. Odražavaju stariju redakciju latinskih franko-germanskih homilijara iz 9.–12. st. sa sedam rimskih O-antifona od kojih odlomci čuvaju tri. Pripadaju stablu glagoljskoga časoslova starije redakcije predfranjevačkog tipa.

*Senjski Lobkovicov psaltir iz 1359. godine (505–520)*²⁰. Kako autorica sama kaže »uvijek su dragocjene detaljne analize tekstova, jezičnih starijih rariteta i prodora mlađih dijalektalnih inovacija u arhaične norme staroslavenskoga jezika liturgijskih glagoljskih kodeksa jer oni kriju mnoga i razna iznenađenja, naoko malena, ali koja su važna jer otkrivaju vrijeme i kulturnopovijesni ambijent podrijetla, ako ne njih samih, a ono njihovih predložka-

¹⁸ *Simpozium 1100–godišnjina od smrti na Kiril Solunski*, Skopje 1970, 291–299.

¹⁹ *Slovo 41–43*, 1991–1993, 61–146.

²⁰ *Senjski zbornik 18*, 1991, 109–128.

ka.« Analizom *Lobkovicova komunala* ukazala je na dvije molitve koje su se recitirale u latinskim brevijarima 9. st., i koje se više nisu recitirale u vrijeme nastanka *Lobkovicova Psaltira*.

Drivenički odlomak glagoljskoga brevijara iz 15. stoljeća (521–529),²¹ tada novootkriveni, bio je izazov za autoricu koja donosi njegovu transliteraciju i latinsku paralelu, analizira jezik i pismo te na temelju svega zaključuje da »pripada stablu kodeksa *Bartola iz Krbave* i uglednih i dobro sačuvanih kodeksa *popa Martinca*.«

Glagoljski brevijar popa Mavra iz godine 1460. (530–576)²² mogao bi se s pravom nazvati *Agnezijin brevijar*: ona je uvela u literaturu do tada nepoznati brevijar nazvavši ga Mavrov brevijar po popu Mavru iz Vrbnika na otoku Krku, za kojega je napisan. To je potpuni brevijar maloga formata (ff. 417, vel. 16 x 11, 7 cm) pisan na pergamentu, ukrašen inicijalima u crvenoj i zelenoj boji. Napisao ga je žakan Blaž, a dovršio pop Jure iz Baške 1471. godine (kalendarski dio). Brevijar je bio u privatnom posjedu obitelji Umberta Pezzolija u Rimu i Marija Pantelić ga je ondje proučavala. Njezina su istraživanja dovela do toga da brevijar od obitelji Pezzoli iz Rima 1981. godine prijede u vlasništvo Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. U njemu je otkrila treću varijantu vlastite službe u čast Svete braće Ćirila i Metoda i rijetku službu sv. Iliji dodanu na kraju Sanktorala. Prve dvije varijante službe u čast Svete braće nalaze se u *Ljubljanskom brevijaru 161* iz 1396. godine i u *Drugomu novljanskomu brevijaru* iz 1495. godine (mlađa varijanta). Nakon provedene povijesnoliturgijske analize svih triju glagoljskih službi otkrila je da služba u čast Svete braće u *Mavrovu brevijaru* smješta njihovo rođenje u Solin u Dalmaciji (umjesto Solun): »V Dalmaciji v Soline grade rojstvo svetago Kurila i brata jego Metudija ot roda Deoklicijana cesara i svetago Gaja papi«, a za njihov se rad kaže da: »vse knjigi hrvatske tlmačše«. U čitanjima je otkrila ubačen veći dio Pohvale Ćirilu, dotada poznate u hrvatskim glagoljskim rukopisima samo u tragovima. Pokazala je kako se Mavrov tekst Pohvale ne podudara ni s bugarskim ni sa srpskim, nego s ruskim (Savvaitovljevim). Svoju je tehniku slaganja ligatura primijenio u Brevijaru iz 1493. godine, tiskanom u Veneciji u tiskari glasovitoga Andrije Torresanija i još više u svojim djelima tiskanima u Senju 1494. i

²¹ *Slovo* 44–46, 1996, 85–97.

²² *Slovo* 15–16, 1965, 94–149.

1496. (*Misal, Spovid općena*). Upravo po tehnici ligatura u Baromićevim tiskanim djelima M. Pantelić je prepoznala Baromićevu ruku u Mavrovu brevijaru, gdje ta tehnika ima svoje zametke.

Studiozno je pisala *O Hammovu izdanju Bečkoga psaltira* (J. Hamm, *Psalterium Vindobonense*, Wien 1967) (577–581).²³

Pashalne tabele i datiranje glagoljskih kodeksa (584–617).²⁴ Autorica je ustanovila da se u devetnaest hrvatskoglagoljskih kodeksa (9 misala, 9 brevijara i 1 zbornik) nalaze pashalne tablice uskrasnoga velikoga kruga od 532 godine i njegovih dijelova u tri varijante: 1. tablice velikoga kruga sa 532 uskrasna datuma imaju 4 kodeksa; 2. dijelovi velikoga uskrasnoga kruga s približnim vremenom njihova pisanja ima 13 misala i brevijara; 3. tablice uskrasnih datuma posebna redosljedja imaju dva misala. Donosi transkripciju uskrasnih datuma od 1324. do 1519. godine kao i fotografije svih tablica. Autorica računa godine i datume Uskrasa koristeći se suvereno komputističkim terminima: zlatni broj, epakta, uskrasna granica, nedjeljno slovo, regulares solis, concurens, uštap, vječni kalendar, godina sunčeva kruga (28 godina), lunarna slova, krug od 19 godina. Zaključuje da su pashalne tablice odraz kontinuiteta liturgijskih knjiga hrvatske redakcije 10.–15. st. i da su nastale prema latinskim. Prvi uskrasni datum ne može se uzeti za godinu pisanja kodeksa, a posebne su oznake datuma dragocjene. Ipak, apsolutnu vrijednost dobivaju samo uz podatke iz kolofona ili iz datiranih bilježaka.

Kronološki elementi u Ročkom misalu (618–628).²⁵ Budući da Ročki misal obiluje tablicama uskrasnih datuma, autorica tumači kronološke elemente te objašnjava kako su glagoljski komputisti računali dan svetkovina. Analizirala je elemente izračunavanja uskrasnoga dana, Uskrasni krug ili *circulus magnus*, i tablicu pomičnih svetkovina.

Kulturnopovijesni sastav glagoljskih sanktorala i kalendara od 13. do 15. stoljeća (629–639).²⁶ Autorica je našla veliku razliku između svetaca u kalendarima i sanktoralima pojedinog misla ili brevijara. Glagoljski kalendar čuvaju bogat registar europske svetačke heortologije svih kategorija i kvalifikacija od 8. do 15. st. koji su prihvatila i sv. Braća, dok svetačka

²³ *Slovo 18–19*, 1968, 405–409.

²⁴ *Slovo 25–26*, 1976, 273–293.

²⁵ *Slovo 6–8*, 1957, 263–277.

²⁶ *Senjski glagoljaški krug 1248.–1508. Zbornik radova*, Zagreb 1998, 139–153.

imena misalskih sanktorala pripadaju talijanskoj benediktinskoj duhovnosti 13. st., a brevijarski sanktoral ističe počast svecima franjevačke orijentacije i rodbinske povezanosti s kraljevskom dinastijom Anžuvina. Oni su i u sanktoralima pavlinskih kodeksa koji im dodaju svoje svetačke pustinjake i sv. Augustina, autora svoje regule.

Kalendar II. novljanskog brevijara iz 1495. (640–685).²⁷ Uz faksimilno izdanje *Drugoga novljanskoga brevijara* 1977. godine autorica je objavila studiju u *Uvodu*, a zatim u *Slovu* studiju o kalendaru s transliteracijom i latinskom paralelom svih 12 mjeseci uz detaljne bilješke o svim svecima. Zatim nabroja svetkovine pavlina, karmelićana i augustinaca, sanktgalskog kalendara 8.–11. st., franačke sanktoreme 3.–8. st., germanske naslove svetaca, dalmatinske svece, panonsko-slavske, italske, istočne, franjevačke, dominikanske i augustinske svetkovine od 13. st., kasnije dodane svetkovine, a među neodređenim su sanktoremima nabrojena neidentificirana imena svetaca i neodređeni datumi poznatih svetaca. Zaključila je da postoji velik vremenski raspon kulta od najstarijih rimskih svetkovina potvrđenih u Gelazijevu i Gregorijanskom sakramentaru pa sve do 15. st. Autorica na kraju daje abecedni popis svetkovina s latinskom paralelom i datumima kad se slave. Na temelju kalendara autorica potvrđuje da je *II. novljanski brevijar* pavlinski.

Kulturni ambijent djelovanja Blaža Baromića (688–695).²⁸ Autorica opisuje povijesne i kulturne prilike za vrijeme života i rada Blaža Baromića rođena u Vrbniku prije 1450. god. Živio je u kulturnom ambijentu među glagoljašima i lijepo pisanim i ukrašenim glagoljskim misalima i brevijarima. Od popa je Mavra žakan Blaž učio, dok je pisao *Mavrov brevijar*, zapadne strukture sa čitavim službama svetkovina zajedničkim svim Slavenima istočnoga i zapadnoga obreda. Mavrovo znanje i široka kultura obogatili su mladoga pisara Blaža i pomogli mu kasnije u tiskarskome umijeću. Da osvjetli ulogu Blaža Baromića u tiskanju glagoljskih knjiga u Senju čiji postupak nije opisan, autorica iznosi zapisani analogni poslovni postupak za predradnje, tiskanje i raspačavanje latinskog prvotiska misala Akvilejske patrijaršije iz god. 1494. Glagoljski brevijar iz 1493. izdan u Veneciji u kolofonu bilježi dvije osobe: Andriju Toresanija, vlasnika tiskare, i Blaža

²⁷ *Slovo* 29, 1979, 31–82.

²⁸ *Senjski zbornik* 6, 1974/1975, 31–43.

Baromića, odgovornu osobu za tekst, slova, rezanje glagoljskih slova, predložak (možda njegov pisani brevijar), za korigiranje i slagare koji su poznavali jezik i glagoljsko pismo. Baromić-Torresanijev brevijar tip je brevijara franjevačke redakcije iz 13. st. namijenjen glagoljaškim svećenicima svih kategorija. Autorica postavlja pitanje je li Baromić donio slova iz Venecije u Senjsku tiskaru i argumentirano objašnjava da nije. Slova su se rezala u Senju za Senjski misal iz 1494., i za ostala izdanja senjske tiskare koja su bivala sve savršenije složena i otisnuta. Da odgovori na vlastito pitanje možemo li žakna Blaža, pisca Mavrova Vrbničkog brevijara iz god. 1460. poistovjetiti s kanonikom Blažem Baromićem, dušom izdanja brevijara, osnivačem senjske tiskare i izdavačem misala iz 1494., dolazi do pozitivnoga odgovora komparativnim putem.

*Blaž Baromić, pisac i tiskar glagoljskih knjiga (696–700).*²⁹ U pisaru Mavrova brevijara M. Pantelić identificirala je kasnijega znamenitoga senjskoga kanonika i prvoga hrvatskoga tiskara glagoljskih knjiga Blaža Baromića: *V ime Božje amen. let Gospodnjih 1460. meseca pervara prvi dan. kada se poče ov ferijal pisati i poče ga Blaž žakan. dominu Mavru za njega pinezi.* Uočila je da je Baromić u rukopisnom brevijaru razvio bogat sustav oblikovanja ligatura od dva i tri slova, od kojih su neke slabo ili nikako bile potvrđene u starijim rukopisima. Raznolikost i »bogata invencija« u oblikovanju novih glagoljskih ligatura pokazala je da je Baromić bio vješt i darovit pisar. U tiskarstvu je uveo tehniku slaganja ligatura, koja se sastoji od uporabe polovičnih slovnih znakova u kombinaciji s punim slovima. Baromićeva je tehnika ocijenjena izvornim slagarskim izumom kojemu nema paralele u povijesti tiskarstva.

Kad je trebalo identificirati i opisati slabo poznate kulturne djelatnike iz daleke hrvatske prošlosti, Marija Pantelić rado je prihvaćala te izazove i obogatila *Hrvatski bibliografski leksikon*. Pod naslovom *Glagoljaši začinjavci* donose se osobe koje je izvukla iz anonimnosti: *Andrij iz Novoga* (druga polovica 15./ početak 16. st.),³⁰ *Franko Budišić*, promicatelj glagoljske knjige (15.–16. st.),³¹ *Blaž Baromić*, glagoljaški pisar i tiskar (Vrbnik,

²⁹ *Forum* 4–6, 1993, 84–390.

³⁰ *HBL* 1, 1983, 135–136.

³¹ *HBL* 2, 1989, 442.

poslije 1440. – Senj, poslije 1505.),³² *Jakob Baromić*, tiskar (o. Krk, druga pol. 16. st.),³³ *Bartol Krbavac*, glagoljaški pisac i iluminator, južna Krbava, (14. st.–poslije 1421.),³⁴ *Ivan Albert Dujmić de Gliricis*, teolog dominikanac (Kotor, oko 1500. – Rim, 1564.) (701–705).

Na kraju knjige nalazi se *Bibliografija radova Marije Agnezije Pantelić* (707–709). U razdoblju od 44 godine (1957.–2001.) ima 59 bibliografskih jedinica. S obzirom na »rudarske« karakteristike njezinih istraživanja, trajnost i pouzdanost njezinih rezultata, to je uistinu mnogo.

Postoji 12 stranica *Kazala: Predmetno kazalo* (710–716) s oko šeststotinjak imena i pojmova i *Autorsko kazalo* (717–722) s oko petstotinjak imena autora. Na kraju je *Sadržaj* (723–725).

Moramo pohvaliti priređivača zbornika *Hrvatsko glagoljsko srednjovjekovlje* Petra Bašića koji je imao vrlo zahtjevan zadatak objediniti tekstove objavljene u velikom vremenskom rasponu s mnogo tehničkih razlika, specifičnosti i fontova. Zato mu opraštamo pogreške, npr. izostavio je kraticu RSI – *Radovi Staroslavenskog instituta*, intervenirao je u fusnotama, nije donio opširnu autoričinu biografiju nego upućuje na druge izvore, naslov je pisao velikim slovima (Hrvatsko Glagoljsko Srednjovjekovlje). I suviše dugo smo iščekivali knjigu planiranu još za autoričina života.

Svojim opusom dvostruka je doktorica Marija Agnezija Pantelić objasnila velik dio nepoznate hrvatske povijesti, srednjovjekovne kulture, civilizacije, kršćanske liturgije, kodikologije, glagoljske paleografije, ikonografije i paleoslavistike općenito i time zadužila sve koji se bave ovim područjima istraživanja.

MARICA ČUNČIĆ

³² *HBL 1*, 1983, 478–480.

³³ *HBL 1*, 1983, 480.

³⁴ *HBL 1*, 1983, 482–484.